

FARS ŞİİRİNDE “TÜRK” KELİMESİNE YÜKLENEN ANLAMLAR

DR. ÖĞR. ÜYESİ. DR. SADIK ARMUTLU*

Öz

Türklerin tarih sahnesine çıktığı andan itibaren Türk kelimesi üzerinde gerek Doğu’da gerekse Batı’da çeşitli çalışmalar yapılmış ve değişik görüşler öne sürülmüştür. Adı geçen kelime daha çok tarihi ve filoloji çalışmalarının kapsama alanına girmiştir. Bunların dışında Türk kelimesi edebî metinlerde de yer almıştır. Bu kelime, Türklerin Hilafet çevrelerinde yani Abbasiler döneminde halifelerin dikkatini çekmeleri üzerine hem olumlu hem de olumsuz yönleri ile bir taraftan İslâm tarihlerinde diğer taraftan da Arap edebiyatı içerisinde yer almıştır. Câhız ile başlayan Türkün edebî yansıması, zaman içerisinde şairlerin de dikkatini çekmiş, Türk kelimesi ve onun anlam dünyası onların şiirlerini süsleyen önemli bir motif ve imaj olmuştur. Arap şiirinde tematik olarak daha çok kahramanlık, yiğitlik ve savaşçılık yönleri öne çıkmıştır. Zemaşşeri, Türk kelimesine yeni bir anlam yükleyerek, bir ırka dayalı güzelin fizyolojisinin resmini çizer ve bu resmin görüntülerine Divanı’nda oldukça fazla yer verir. Arap edebiyatında dolayısıyla da şiirinde yer alan Türk kelimesi, yeni Fars şiirinin oluşumuyla birlikte adı geçen edebiyatta da yerini alır. Bu kelime, başlangıçta Fars şiirinde gerçek anlamında kullanılmış, semantik seyri itibariyle zamanla mecâzî bir anlama bürünmüş, daha çok mecâz yönüyle ele alınmış işlenmiş ve sevgili yerine kullanılan “güzel” tipi olarak şiirdeki yerini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk, Türkler, Arap şiiri, Fars şiiri, güzel.

* DR. ÖĞR. ÜYESİ. DR. SADIK ARMUTLU, İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Öğretim üyesi. İnönü University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature. email: sadikarmutlu@windowslive.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3281-6245>. (Makale Geliş Tarihi: 26.01.2020 / Kabul Tarihi: 06.02.2020).

ABSTRACT

Since the Turks came to the stage of history, various studies have been carried out and different opinions have been made on the word

Turk in both the East and the West. The mentioned word is mostly in the scope of historical and philological studies. Apart from these, the word Turkish was also included in literary texts. This word was included in the Arabic literature on the one hand in the history of Islam, on the one hand, with both positive and negative aspects, after the Turks caught the attention of the caliphs in the Caliphate circles, that is, during the Abbasid period. The literary reflection of the Turk, which started with the ignorant, has attracted the attention of poets over time, the Turkish word and its meaning world has become an important motif and image that adorns their poems. Thematic aspects of heroism, bravery and warfare came to the fore in Arabic poetry. Zamakhsheri puts a new meaning to the Turkish word and draws a picture of the physiology of a race-based beauty and gives a lot of space to the images of this image in her Court. The Turkish word, which takes its place in Arabic literature and hence in its poetry, takes its place in the mentioned literature with the formation of the New Persian Poetry. This word was originally used in the Persian poetry in its literal meaning, has gained a metaphorical meaning in time with its semantic course, has been handled mostly with metaphorical aspects, and has taken its place in the poem as a "beautiful" type used for the beloved.

Keywords: Turk, Turks, Arabic Poetry, Persian Poetry, beautiful.

از دورانی که ترک ها به صحنه تاریخ روی آورده اند به روی کلمه ترک هم در غرب و هم در شرق مطالعاتی انجام و نظرات مختلفی داده شده است. کلمه مورد ذکر بیشتر در موضوع مطالعات تاریخی و فلولوژیکی (زبان شناسی) بوده است. علاوه بر این کلمه ترک در متون ادبی نیز جای داده شده است. این کلمه در دوران خلافت عباسیان، هم در تاریخ اسلام و هم ادبیات عرب با مضامین مثبت و منفی ذکر شده است. کلمه ترک دقت شاعران را نیز بخود جلب کرده و بیشتر با معانی قهرمان، دلاور و جنگجو مطرح شده است. زمخشری با ایجاد معنی جدید برای ترک فیزیولوژی زیبایی را برای آن ترسیم نموده و در دیوانش بسیار به آن جای می دهد. به واسطه ادبیات عرب کلمه ترک در شعر فارسی نیز جایگاهی برای خود به دست می آورد. در ابتدا این کلمه در شعر فارسی با معنی

اصلی به کار رفته و به مرور معانی مجازی نیز گرفته است، و با معنی معشوق و معادل "زیبا" به کار گرفته شده است.

1. SÖZLÜKLERDE TÜRK KAVRAMI

Türk kelimesinin etimolojisi, telaffuzu, anlamı, ilk kullanımı ve ilk kez hangi kaynaklarda ne şekilde yer aldığı gibi hususlarda, Doğulu ve Batılı bilim adamları tarafından ortaya atılmış birçok görüş ve bilgi söz konusudur. Türk kelimesinin, Orhun Yazıtları'nda "millet" anlamında kullanıldığı bilinmektedir. Çin, Hind, İran, Grek, Musevi, Ön Asya yazıtları, Bizans ve Arap kaynaklarında yer alan bazı kayıtlara göre, en geç Gök-Türk çağında, M.Ö. 2 bin ortalarına kadar geri götürülebilen "Türk" adının "kuvvet-güç" anlamına geldiği ve Türkçe konuşan kavimlerin bu ad ile tesmiye edildiği kabul edilmektedir (Huncan 2005: 6). Arap kaynaklarında ve sözlüklerinde "Türk" adı ile ne kastedildiğine bakmak, konumuz açısından önemlidir.

Türk kelimesi, İslami dönemde Arapça kaleme alınmış ilk sözlüklerde de şöyle yer alır. **Kitâbu'l-ayn**: "Türkî": İnsanlardan bir kabiledir ve çoğulu 'etrâk'tır (Ferâhidî 2004: 80). **Cemheretü'l-lügâ**: "Türk": Herkes tarafından bilinen bir kavim ve kabile (İbn Dureyt 2005: I/430). **Mu'cemü's-Sıhah**: "Türk": İnsanlardan bir kavimdir (Cevherî 2007: 127). **Lisânu'l-Arab**: "Türk": Bilinen bir kavimdir. Deylem diye de tesmiye edilir (İbn Manzûr trs.: V/115) **Tâcü'l-Arûs**: "Türk": Bir kavim/ırk adıdır. Çoğulu "Etrâk"tır. Onlara aynı zamanda Deylemler de denilir. Türkler, Nûh'un oğlu Yâfes'in soyundan gelirler. Onlar, İbrahim peygamberin neslinden "Benû Kantura" dandır (Zebidî 1306: VIII/342).

Türk kelimesi, Farsça sözlüklerde hem tamlama hem de bileşik kelime olarak yer almıştır. Bunlara örnek olarak şunları gösterebiliriz. Ferheng-i Câmî-i Fârsî/**Ferheng-i Anendirâc**: "Türkân-ı çerh": Seb'a-yı seyyâre (Zühâl, Müşterî, Merîh, Güneş, Zühre, Utârid ve Ay)'dan kinaye. "Türk-tâz/Türk-tâzî": Habersiz ve ansızın saldırma ve yağmalama. "Türk-i cefâgîr, Türk-i bed-hû, Türk-i tennâz, Türk-i dilsitân, Türk-i dil-keş, Türk-i Hindû vü hâl, Türk-, zülm-pîşe, Türk-i Hitây": Mahbûb isimlerindedir. "Türk-cûş": Yarı pişmiş et. Türkler, eti yarı pişmiş yerler/hazmederler ve tam pişmiş et, kuvvet vermez derler. "Türk-i Çin": Güneşten kinaye. "Türk-i hisârî": Ay ve Güneş'ten kinaye. "Türk-i hergâhî": Maşûktan kinaye. Türklerin işi

yani askerlerin görevi, savaş meydanında ok ve mızrak atmaktır. Kirpikleri oka, kaşları yaya ve gamzeleri keskin kılıca benzeyen o asker mahbûblar, kendi âşıkları ile ceng meydanında savaşır, muzaffer olurlar. *Türk-i mu'arbed*: Merîh. "*Türk-i nîm-rûz, Türk-i Çîn*": Güneşten kinaye (Muhammed Pâdşâh 1335: II/1078-80).

Gıyâsu'l-Lügât: "*Türk*": Türk'e mensup bir kavmin ismi. Onlar, Nûh Peygamber'in soyundan idi. Mecazen asker ve maşûk manasına da gelir. "*Türk-bâzî*": Ansızın saldırma ve yol üzeri yağmalama. Çevik, kıvrak ve asker anlamındadır. "*Türk-i çîn*": Güneşten kinaye. "*Türk-i felek*": Merîh Yıldızı. Güneşten kinaye de derler. "*Türkmân*": Türklerden bir kavimdir. Onlar Türklerden daha az pâyeye sahiptiler (Gıyâsu'd-Dîn Muhammed 1363: 203).

Ferheng-i Reşîdî: "*Türk*": Bilinen tâyife/tâyife-i ma'rûf. Bazen Türkistân hükümdarına da Türk derler. Korkusuz ve merhametsiz âşık "*Türkânî*": Türk kadınlarında giydikleri Ferace cinsinden bir örtü. "*Türk-tâzî*": Habersiz saldırma, yol üzerinde talan ve yağmalama. (Reşîdî trs.: I/423).

Burhân-ı Kâtî: "*Türk*": Bilinen kavimdir. Türklerin Yâfes b. Nûh evladından olduğu söylenir. Türkistân ülkesine de mecaz yoluyla Türk derler. Yine mahbûb, maşûk ve gulâmdan kinayedir. Türk kelimesi, Türk erkek kölelerin/gulâmân ve cariyelerin/kenîzân güzelliklerinden dolayı, güzel yüzlü maşûk anlamında kullanılmıştır. "*Türki*": Cesur, yiğit kahraman. "*Türkân-ı çerh*": Seb'a-yı seyyâre'den (Zühal, Müşterî, Merîh, Güneş, Zühre, Utârid ve Ay'dan) kinayedir. "*Türkânî*": Türk kadınlarının giydikleri ferece türünden bir örtü. "*Türk-tâzî*": hızlı, acil ve habersiz saldırma, yol üzeri talan ve yağma etme. "*Türk-i cûş*": Yarı pişmiş et. "*Türk-i çîn*": Dünyayı aydınlatan güneşten kinaye. "*Türk-i hisât*": Ay'dan kinaye. Güneş için de derler. "*Türk-i felek*": Merîh Yıldızı'ndan kinaye ve güneş için de derler. "*Türk-i mu'arbed*": Türk-i felek manasındadır ki, Merîh Yıldızı'ndan kinaye. "*Türk-i rüstâyân*": Soğan ile doymuştan kinaye. "*Türkmân*": Türk manasındadır. İtidalsız Türklerden bir tâyifenin lakabıdır. Bunlar için Yâsef b. Nûh' çocuklarından bir tayifedir derler. (Burhân 1393: I/487-88).

Ferheng-i Nefisî: "*Türk*": İnsân tâyifesinden bir büyük tayife için derler. "*Türk*": Yâsef b. Nûh'un evladından bir topluluk olup çoğulu 'etrâk'tır. "*Türk-i eşgar*": Merîh. "*Türk-i çîn*": Güneş. "*Türk-i hisât*": Ay ve

Güneş. "*Türk-i rüstâyân*": Soğan ile doymuş. "*Türk-i sultân-şekve*": Güneş. "*Türk-i felek*": Merih ve Güneş. "*Türk-i mu'arbed*": Merih ve Güneş. "*Türk-i nîm-rûz*": Güneş. "*Türkân*": Türk kelimesinin çoğuludur. "*Türkân-ı çerh*": Yedi sitâre-i seyyâre. "*Türkâne*": Türk gibi, Türk'e benzeyen. "*Türkânî*": Fereceye benzeyen bir elbise ki, Türk kadınları giyer. "*Türk-tâzî/Türk-tâze*": Habersiz, hızlı, habersiz ve vakitsiz askerin yağma ve saldırısı. "*Türk-i cûş*": Yarı pişmiş et. "*Türk-çeşm*": cezbedici, alımlı ve tutsak eden göz (Nefîsî 1355: II/855-56).

Türk kelimesi, kinaye sözlüklerinde de yer almıştır. **Ferheng-i Kinâyât**: "*Türk*": gulâm, maşûk ve matlûbtan kinaye. Mecazen asker ve maşûk. "*Türkân-ı çerh*": Seb'a-yı Seyyâre'den kinaya. "*Türk-tâz*": Cevr ve yağmadan kinaye. "*Türk-tâzî*": habersiz saldırma, yol üzerinde yapılan talan ve yağma. "*Türk-i çîn*": Güneşten kinaye. "*Türk-i hisârî*": Ay ve Güneş'ten kinaye. "*Türk-i hergâhî*": Maşûktan kinaye. Türklerin işi yani askerlerin görevi, savaş meydanında ok ve mızrak atmaktır. Kirpikleri oka, kaşları yaya ve gamzeleri keskin kılıca benzeyen o asker mahbûblar, kendi âşıkları ile ceng meydanında savaşır, muzaffer olurlar. "*Türk-hû*": Kötü ahidli, vefâsız ve kötü huyludan kinaye. "*Türk-i rüstâyân*": Soğan ile doymuş, doyan. "*Türk-i zerd-külâh*": Güneş. "*Türkistân-şâh*": Saray ve güzellerin olduğu yer. "*Türkistân-tab*": Yarattığı meydanının genişliğinden kinaye. "*Türkistân-fasl*": Bilgi genişliğinden kinaye. "*Türk-i felek*": Merih'ten kinaye. Güneş. "*Türk-i nîm-rûz*": Güneşten kinaye (Mansûr Servet 1379: 113-14).

Ferheng-i Kinâyât-ı Suhen: "*Türk*": Güzel yüzlü. Maşûk, Yağmacı. Savaşçı. Kavgacı. "*Türkâne*": Zerâfetsiz ve edebe riayet etmeyen. Çabuk, hareketli. Cesur ve korkusuzca davranan, öfke ile hareket eden. Edebsiz. "*Türk-tâz*": Şiddetli ve acımasızca saldırı. "*Türk-tâzî*": Ansızın ve yağma amacıyla şiddetli hamle etmek ve saldırmak. "*Türk-cûş*": Tamam olmayan her şey, yarı pişmiş. "*Türki*": Haşinlik, kabalık, hışm, öfke (Enverî 1312: I/276-77).

Ferheng-i İşârât: 1) "*Türk*": Maşûktan kinaye. 2) Beyaz çehreli ve güzeldir. Bu yüzden güzel yüzlülerden kinayedir. 3) Onların gözleri küçüktür. 4) Vefâsız oluşlarıyla bilinirler. 5) Savaşçı, kavgacı, yağmacı ve fitne çıkarandır. 6) Türkler, asker idiler. Bu askerler, Çağânilerin son zamanlarında ve Gaznelilerin hüküm sürdüğü ilk yıllarında orduda makamlar elde ettiler ve bu zamandan itibaren yavaş yavaş maşûk için, "*tür-i müje*, kemân-ebrû, kemend-i zülûf" gibi askeri tabirler kullanılmaya başlanır. 7)

Siyahlık, zulmet, küfür ve çirkinliğin remzi olan “Hindû” nun karşısında; beyazlığın, kırmızılığın, maneviyatın, güzelliğin ve ruhun remzi olarak Türk yer alır. 8) Türk köleler veya bazı şöhretli emirler, yüksek makamlara ulaşmasıyla onların isimleri şiirde mazmun olarak kullanılmaya başlandı. Öyle ki, Aksungur, gündüzden kinaye, Karasungur ve Karahan da gece-den kinaye olarak kullanıldı. 9). Türkler, bedevî ve çadırda oturan bir kavim oldukları zamanlarda, Asya’nın merkezinden İran’a geldiler. Bu yaşam biçiminden dolayı onlar, “nâ-dân/bilgisiz” tanındılar. 10) Türkler, Kantûrâ evladı olarak bilinirler. “*Türkistân*”: Perî yüzlülerin ve putperestlerin ülkesi (Şemîsâ 1387: I/275-78).

Türk kelimesinin kullanımına geniş ölçüde **Lügât-nâme**’de de yer verilmiştir. Yukarıdakilerin dışında Türk kelimesinin adı geçen eserde yer alışı şöyledir: “*Türk*”: Turanî kavim olup Yâsef b. Nûh’un çocuklarındandır. “*Türki*”: Soyca Türk olan. Beyaz ve güzel yüzlü olmaktan kinaye. “*Türk-külâh*”: Savaşta baş üzerine geçirilen demir külah, miğfer. “*Türk-çeşm*”: Görenleri cezbeden ve kendine çeken göz. “*Türk-zâde*”: Türk çocuğu, Türk’ten doğan çocuk. “*Türk-süvâr*”: Sürücü, at süren. “*Türk-mizâç*”: Kötülük veren, hileci, aldatan. “*Türkmân*”: Türk manasıdır. “*Türk-ruhsâre*”: Güzelyüzlü. “*Çeşm-i Türk*”: Dar ve çekik gözden kinaye. “*Sipâh-i Türk*”: Güneşin parlaklığından kinaye.

2. ARAP ŞİİRİNDE TÜRK KAVRAMI

Arap edebiyatında Türk imajı ilk kez Abbasîler döneminde edebiyata yansımıştır. Bu yansıma Türklerin halife Mu’tasım döneminde hilâfet ordusunda yer almalarıyla başlar. Türkleri ilk kez edebiyat sahnesine taşıyan ünlü edip Câhız (ö. 869) olmuştur. *Resâilu’l-Câhız* adlı eserinde “Menâkıbu’t-Türk” başlığı altında Türklerin sahip olduğu özelliklerden bahseder. Bunların başında da Türklerin askerlik yönleri gelir. Kendisine nakledilenler ve gördüğü olaylara dayanarak, bu yönleriyle Türklerin diğer milletlerden üstün olduğunu söyler. (Câhız 1991: I/5-86)

Câhız, Türk ulusunun fiziki yapısını ve ruhsal yönlerini de dile getirmiştir. Onların savaşçı bir millet ve harp sanatında mahir olduklarını, yüzünde daha çok at sırtında bir ömür geçirdiklerini, cesur ve atılgan bir yapıya sahip oldukları kadar, birçok sanat dalında da yetenekli olduklarını belirtmiştir. Ona göre Türklerin en çarpıcı karakterleri “vatan sevgisine sahip” bir ulus olmalarıdır (Câhız 1991: I/64). Câhız ile başlayan bu

süreç, şair ve yazarların da dikkatini çekmiş ve edebî metinlerde bir milletin fizikî ve ruhî portresi çeşitli yönlerden çizilmiştir (Armutlu 2017: 43). Aşağıdaki beyit buna bir örnektir:

التُّرْكُ لَمْ يَمْلِكُوا فِي دَارِ مُلْكِهِمْ
وَالْفُرْسُ قَدْ مَلِكُوا وَالرُّومُ وَالْعَرَبُ

هَذَا لَعَمْرِي فَضْلٌ لَيْسَ يُجْحَدُ
إِلَّا حَسُودٌ عَنِيدٌ مَا لَهُ أَدَبٌ

"Türkler kendi ülkelerini hiç kimseye memleket olarak bırakmamışlardır. Halbuki İranlılar da, Araplar da kendi ülkelerini başkalarına bırakmışlardır. İşte bu ant olsun ki çok kindar, gözünü inat bürümüş ve edebi olmayandan başka hiç kimsenin inkâr edemeyeceği bir üstünlüktür." (Bakırcı 1997: 99).

Türkler'in Abbasî dönemi şiirine yansıyan yönleri daha çok kahraman, yiğit, güçlü, dayanıklı, sağlam ve savaşçı bir ruha sahip olmaları v.b. yani kısaca askerî tarafları olmuştur. Türklerin askerî yönlerinin Arap Edebiyatına yansımalarının ayrıntılı bilgileri için bkz. (Câhız 1991: I/5-64; Subkî trs., I/66 vd.; Bârûdî 1404: IV/174 vd., 183-188; İbnu'l-Esîr 1966: X/667; Bâharzî 1405: II/269 vd., 318 vd.; İbn Kesîr 1966: XII/201; Ebîverdî trs: I/300-307, 498 vd.; Zamaşerî 1429: 118-119, 180-181, 287-290,446-448; Yaltkaya 1936: 300-325; Bakırcı 1997: 98-104; Armutlu 2017: 42-50).

Gazzeli/Filistinli bir şair olan Ebû İshâk İbrâhîm el-Gazzî, aşağıdaki beyitlerde bu durumu güzel bir şekilde dile getirmiştir:

فِي فِتْيَةٍ مِنْ جُيُوشِ التُّرْكِ مَا تَرَكَتْ
لِلرَّعْدِ كَرَآتِهِمْ صَوْتًا وَلَا صَيْتًا

قَوْمٌ إِذَا قُوبِلُوا كَانُوا مَلَائِكَةً
حَسَنًا وَإِنْ قُوتِلُوا كَانُوا عَفَّارِيئًا

"Genç Türk askerlerinin savaştaki saldırıları, yıldırımların ses ve sedasını hiçbir şekilde aratmaz. (Kendilerine) güzel davranıldığında hoş ve melek gibi (bir)

kavim/millet, fakat (kendileriyle) savaş yapıldığında korkunç olurlar” (İbnu'l-Esîr 1966: X/667; İbn Kesîr: 1966: XII/201; Bakırcı 1997: 102; Armutlu 2017: 44)

Bunun yanında Türklerin güzellik vs. gibi fizikî yapıları da Arapça şiirlere konu olmuştur. Türkler, pembe-beyaz tenli, uzun boylu, küçük burunlu, ince belli, hafif-çekik gözleri, uzun saçları ile kendi ülkelerinin güzelliklerinden farklı ve üstün bir tipte görünüşleriyle Arapça yazan şairlere yeni bir güzellik ve sevgili imajı hazırlamışlardır. Şairlerin Türk gulâmlarının güzelliklerine dair yazdıkları şiirlerde, Türk kavramına bağlı bir sevgili ve güzel insan imajı doğar. (Ferruh 1981: III/351 vd.; Bâharzî 1405: II/122, 281, 438; İbn Hallikân 1968: IV/466; Yaltkaya 1936/319-321; Akün 2013: 137; Armutlu 2017: 44) Abbasî şiirine Türk güzel imajı, güzellik ve fizikî özellikleriyle yansımış ve bu yönü ile ele alınmıştır.

IV. Abbasî asrının (1055-1258) ünlü şairi Sıbt İbnu't-Te'âvîzî, bir ilki gerçekleştirir ve Türklerin askeri yönlerinin yanında güzelliklerini de şiire taşır. Şiirini Türklerin “güzellik ve askerlik” gibi iki önemli özelliği üzerine kuran şair, ilginç benzetmelerde bulunur (Bakırcı 1997: 100; Armutlu 2017: 44). Yine aynı şair, beyitlerinde “kahramanlığı ve olağanüstü güzellikleri bir arada bulundurdular” ve “Yüzlerinin güzelliklerini miğferlerle gizlediler” şeklindeki ifadeleriyle (Bârûdî 1404: IV/183) de Türklerin askerî yönlerinin yanında, güzel oluşlarına da dikkat çekmiştir. Aşağıdaki beyitler bu duyguları yansıtır:

القائد الغلب الكُماة عوبسا
والبيض في أيمانهم تتبسم

مِنْ غِلْمَةٍ بِجَمَالِهَا نَارُ الْهَوَى
وَبِأَسْهَمِ نَارِ الْوَعَى تَنْضَرُّمُ

تُرْكُ إِذَا لَبَسُوا التَّرَائِكَ أَيَقْنَتَ
صُمَّ الْعَوَالِي أَنَّهَا سَتُحْطَمُ

رَكِبُوا الدِّيَاجِي وَالسُّرُوجَ أَهْلَةً
وَهُمْ بُدُورٌ وَالْأَسْنَةُ أَنْجُمٌ

"Muzaffer (olan) zırh (giyen) ve taviz vermeyen asker(lerin) ellerinde kılıçlar gülümser. Gençlerden (oluşan bu askerlerin) güzelliklerinden dolayı aşk ateşi, güçlü ve kuvvetli (oluşlarından) dolayı da savaşın ateşi alevlenir (tutuşur). Türkler savaş başlıklarını (miğferleri) taktıkları an, çelikten (yapılmış) mızrakların parçalanacağını anlarsın. (Atlarının) eyerleri hilali, kendileri dolunayı, kılıçları yıldızları andırarak şekilde karanlıklara bindiler." (Bârûdî 1404: IV/188; Bakırcı 1997: 101; 45).

Türklerin güzellik yönleri Zamahşerî tarafından çeşitli yönleriyle ele alınıp işlenmesiyle bu özellik gazellerde yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanır. Zamahşerî, Arap "Su'da"ya seslenip onun şahsında iri ve büyük gözlü sevgililere artık yönelmeyeceğini (Zamahşerî 1429: 287) söylemesiyle Arap ırkının güzel kadın imajının yıkıldığına şahit oluruz.

Zamahşerî'nin "Su'da"ya hitaben söylediği ve "a'yunu'l-bakar" dediği Arapçada, siyah ve iri taneli bir çeşit üzüm, sığırgözü anlamına gelen ve de iri ve geniş göz olarak Türkçeye aktarılan bu kelimedenden kasıt Arap maşukalardır. Su'da'dan uzaklaşıp yönünü çevirdiği ve "uyûnu'd-dayyık/dar gözler" dediği de Türk güzelleridir (Zamahşerî 1429: 287). Şair, güzel yüzlü Türk güzellerinin övgüsü hakkında 6 kaside söylemiştir. Bu kasidelerin toplam beyitleri 224'tür (Zamahşerî 1429: 10-14, 17-19, 118-122, 179-184, 287-292, 446-468). Türk güzelleri hakkında söylediği bazı beyitler aşağıdadır:

مَسْرَّةُ الْارْوَاحِ

مَعَ الْوُجُوهِ الصَّبَاحِ

هِيَ الرِّيَاضُ فَوْرَدٌ

وَ نَرْجِسٌ وَأَفَاحِ

فَسِيرُ الْبِيهَا، وَبَادِرُ

وَ طِرُّ خَفُوقِ الْجَنَاحِ

حتى تَنزَّهَ فِيهَا
فِي غُدْوَةٍ وَرَوَاحٍ

دَعِ الرَّبِيعَ، وَدَعِ فِيهِ
كُلَّ أَنْوَاعِ الْخَمْرَةِ

أَمَّا كِفَاكَ رَبِيعٌ
بِهَوْلَاءِ الْمِلَاحِ

النَّاسُ لَيْلٌ وَأَبْنَاءُ
يُفَاثٍ كَالصَّبَاحِ

“Ruhlara neşe veren güzel yüzlülerdir. Güller, nergisler ve papatyalar ihtiva eden bahçelerdir. O bahçelere git, çabuk ol ve kanat çırparak uç! Ta ki her sabah ve her akşam oralarda gezinesin. Baharı ve bahardaki bütün güzel koku türlerini bırak! Sana yetmez mi bu latif güzellerin bulunduğu bir bahar? İnsanlar gece, Yafes’in soyundan gelenler ise sabah gibidirler.” (Zamahşerî 1429: 117-118; Yaltkaya 1936: 320; Armutlu 2017: 46).

وَإِنَّ وَجْهَ التَّرْكِ، وَاللَّهُ جَارُهَا
بَدُورٌ إِلَى أَثْمَانِهَا تُصَرِّفُ الْبَدْرَ

و فِي صُورِ التُّرْكِ الْعَجَائِبُ، فَلْتَكُنْ
عَيُونُكُمْ صُورًا إِلَى هَذِهِ الصُّورِ

"Türk yüzleri -Tanrı onları kem gözlerden esirgesin- dolunaylardır, uğurlarında (on bin altın) bulunan kiseler edilecek yüzlerdir. Türk güzellerinin yüzlerinde insanı mest edecek noktalar vardır. Öyleyse başka güzellere bakmayın, gözlerinizi bunlara döndürün." (Zamahşerî 1429: 287; Yaltkaya 1936: 321)

Abbasî dönemi şairlerinden Ebu Alî el-Hasen b. Muhammed el-Dubey'î de Türk güzelini şöyle betimlemiştir:

أضيغم أم غزالٌ ذاك أم بشرٌ
شمسٌ تزيت بزى التّرك أم قمرٌ

لقد تحيّر وصفى فى حقيقته
كما تحيّر فى أجفانه الحور

"Şu (güzel) aslan mıdır? Yoksa ceylan yahut insan mıdır? (Belki de) Türk kıyafeti kuşanmış bir güneş veya ay mıdır? Gerçek manada onu tarif etmede şaşkınlık kaldım. Nitekim onun gözbebeğindeki beyazlığa da şaşkınlık yaşadım." (Se'âlibî 1403: III/474)

Yukarıdaki örneklerde Türklerin güzellik ve askerî yönleri şiire yansıdığı gibi aşağıdaki örneklerde de ok, hançer, kılıç gibi kesici, öldürücü savaş aletleriyle, göz, kirpik ve kaşlar arasında ilgi kurulan "cefacı sevgili tipi"nin Türk gulâmı imajı etrafında nasıl teşekkül etmiş olduğu çok belirgin şekilde görülür (Akün 2013:137). Dördüncü Abbasî asrının önemli şairleri arasında yer alan ve dönemin edebiyatına damgasını vurmuş olan Sıbt İbnu't-Te'âvîzî, Abbasî Halifesi Nâsır Lidînillâh (1180-1225)'in ordusundaki Türk gulâmlarını överken onların bu vasıflarını şöyle belirtmiştir:

"Savaşlarda onun etrafını ay parçası gibi Türk gençleri kuşatırlar. Başlarına daima tolga giymelerine rağmen onların saçları dökülmüş değildir. Onların keman gibi kaşlarından attıkları oklar kalplere isabet etmekte hata etmez. Onlar ne kadar pek giyimli ve aynı zamanda fidan boylu iseler de demir gibi kuvvetlidirler. Müsâlemet vaktinde kumluk geyikleri iseler de, savaş ateş saçmaya başlayınca kaplan kesilirler. Zırhların içinde aslan olan bu güzel gençlerin yüzleri, tolğanın içinden ay gibi görünür." (Yaltkaya 1936: 324)

Arap şairlerine bu endamlı ve zarif savaşçı Türk güzellerinin en fazla çekik gözleri tesir etmiş, bunları onların silahları kadar kalbe işleyici bulmuşlardır. Bu çekik gözlerin yan bakışı ile kılıç veya hançer arasında

“karîne-i teşbih” denilen bir benzeyiş münasebeti kurmuşlardır. Türk gulâmlarından bahseden şiirlerde onların gözlerindeki tesir hassası ve çekicilik, en çok ilgi duyulan ve üzerinde ısrarla durulan bir motif olmuştur. Örnekten örneğe geçildikçe şiirlerde gözleri en vurucu tarafını teşkil eden sevgili tipinin, çekik gözleriyle aynı tesiri yapan Türk gulâmlarından istihâle etmiş bir imaj olduğu çok daha iyi görülebilmektedir. (Akün 2013: 138; Kartal 2016: 157; Yağcı 2002: V/1768; Armutlu 2017: 48)

Ünlü bilgin ve edip Zamaşerî'nin (ö. 1144) aşağıdaki ve Divanı'ndaki Türklerle ilgili şiirlerde, Klasik Fars ve Türk edebiyatlarında görülen sevgili tipinin silah imajına bağlı olarak gözlerinin cana işleyiciliği çok daha belirgin şekilde ifadesini bulmaktadır:

الْأَقْلُ لِسُعْدَى: مَا لَنَا فَيْكٍ مِنْ وَطْرٍ
وَمَا يَطْبِينَا النَّجْلَ مِنْ أَعْيُنِ الْبَقْرِ

فَإِنَّ الْعَيْنَ الضَّيِّقَاتِ وَاهِلَهُ
بِهِمْ عَلِقَتْ مِمَّا الضَّمَائِرُ وَالْفِكْرُ

إِذَا نَظَرُوا لَمْ يَبْدُ إِلَّا أَحْوَارُهَا
وَأَنْ ضَحِكُوا ضَمُّوا الْجَفُونَ عَلَى الْحَوْرُ

تَضَايَقَتْ الْعَيْنَانِ مِنْهُ، وَإِنَّهُ
يُوسِّعُ فِي الْقَلْبِ الْجِرَاحَ إِذَا نَظَرَ

وَيَقْتُلُ بِالْجَفَنِ الضَّعِيفِ، وَلَمْ أَزَلْ
أَعُوذُ بِرَبِّي مِنْ ضَعِيفٍ إِذَا قَدَّرُ

مَلِيحٌ، وَلَكِنْ عِنْدَهُ كُلُّ جَفْوَةٍ

ولم أر في الدنيا صفاءً بلا كدر

"Hey Su'dâ'ya, bizim sende hiçbir arzumuz yok, sığırkların geniş gözleri hoşumuza gitmez, diye söyler. Çünkü dar gözler (Türk güzellerinin gözleri) ve o gözlere sahip olanlara takılmıştır gönlümüz ve fikrimiz. Onlar baktıkları zaman sadece gözlerinin siyahlıkları görünür ve gelecek olurlarsa göz kapakları siyahlıkları örter. O güzelin gözleri daralmış ise de baktığı vakit gönülde açtığı yarayı genişletir. Zayıf olan göz ile öldürür insanı. Zayıfın kudret sahibi olmasından Tanrı'ya şükürüm. O pek güzel bir dilber ise de cefasına son yoktur. Ben dünyada asla cefasız bir sefa görmedim." (Zamahşerî 1429: 287; Yaltkaya 1936: 321; Kartal 2016: 157)

Yine Zamahşerî, Türk güzellerinin gözlerinin, (kılıç, ok gibi) öldürücü veya yaralayıcı vasıflarını aşağıdaki beyitlerinde de ifade eder:

عيونهم كم أعلت
من القلوب الصّاح

إن كنّ لسنّ بنجلٍ
فهنّ نجل الجراح

عيونهم، حسبيهم لو
غزوا بغير سلاح

"Bunların gözleri nice sağlam kalpleri hasta etmiştir. O gözler her ne kadar geniş ve büyük değil ise de onların açtıkları yaralar büyüktür. Onlar silahsız da savaşsalar gözleri silah olarak kendilerine yeter" (Zamahşerî 1429: 118; Yaltkaya 1936: 320).

Türk kavramı, Câhız ile başlayan süreçten itibaren büyük bir aşama kaydetmiş ve Zamahşerî ile üst bir boyuta ulaşmıştır. İki süreç arasında adı geçen kavram, daha çok asker/savaşçı, cesaret/kahramanlık/yiğit ve güzel/güzellik unsurları üzerinde yoğunlaşmış, bir ırka has özellikler olarak Arapça şiirlerinde yer almıştır. Arap şiirinde yer alan Türk kavramı, son derece realist ve somut olarak ele alınmış ve işlenmiştir. Başka bir ifade ile bu kavram, soyut ve anlam kayması boyutuyla ele alınmamış, bir

ırkın hasletleri olarak somut bir şekilde işlenmiştir. Bu boyutu ile Fars şiirine intikal etmiş, erken dönem Farsça şiirde kullanılmaya başlanmıştır.

3. DERÎ FARŞÇASINDA TÜRK KAVRAMI

Horasan'da IX. yüzyılın başlarından itibaren bağımsızlık hareketleriyle beraber Farsçanın edebî dil olarak yeniden tarih sahnesine çıktığı, edebî etkinliklerin bu Farsça ile gerçekleştirildiği bilinmektedir. Başka bir ifade ile İslam sonrası ilk Farsça şiirler, Derî Farsçasıyla yazılmış ve Yeni Fars Edebiyatı/Fârsî-yi Nev diye adlandırılan bir edebiyat oluşmaya başlamıştır (Armutlu 2014: 35-39). Farsça'nın ilk şiir örneklerinde "Türk" kavramının yer aldığını görmekteyiz. Bu kavramın alt yapısı Abbasî dönemi Arap şiirinde oluşturulan ve Türk kavramına bağlı oluşan imaja dayanır. Bu imaj, daha çok "güzel" ve "asker/kahramanlık/savaşçılık" gibi vasıflar barındırır. Aslında ilk dönem Farsça şiir yazmayı deneyenler, Arapça yazıp Farsça konuşan şairlerdi. Yeni Farsça şiir/Fârsî-yi Derî, şekil ve içerik bakımından, en önemli özellikleri Abbasî edebiyatından aldı. Böylece Abbasî/Arap edebiyatı etkisi altında ilk Farsça şiir meydana geldi (Radûyânî 1949: 3-4). Erken dönem Fars şiirinde "Türk" imajı ve onun anlam dünyasını kapsayan beyitlerin yer alması doğaldır. Erken dönem Farsça şiir söyleyen ünlü Sâ mânî dönemi şairi Ebû Abdullah Muhammed b. Mûsâ el-Farâ lâvî, kozmik unsurları Türk kavramına benzeterek, Türk'ün Arap şiirinde yer alan savaşçı/asker kimliğini ortaya koymuştur:

میغ چون ترکی آشفته که تیر اندازد

برق تیر است مراورا مگر ورخش کمان

"Bulut, ok atan öfkeli Türk gibi; sanki şimşek onun oku, gökkuşağı da yayı"
(Mudebbirî 1370: 41; Karaismailoğlu 2002: 1745).

Erken dönem Farsça şiirin kurucu atası olarak gösterilen Rûdekî (ö. 941), bir kasidesinde Türk imajına bağlı olarak duygularını şöyle dile getirir:

خسرو بر تخت پیشگاه نشسته

شاه ملوک جهان، امیر خراسان

ترک هزاران به پای پیش صف اندر
هر یک چون ماه بر دو هفته درفشان

هر یک بر سر بساک مورد نهاده
روش می سرخ و زلف و جعدش ریحان

باده دهنده بتی بدیع ز خوبان
بچه خاتون ترک و بچه خاقان

از کف ترکی سیه چشم پیروی
قامت چون سرو و زلفکانش چوگان

زان می خوشبوی ساغری بستاند
یاد کند روی شهریار سجستان

"Dünya hükümdarlarının şahı, Horasan emiri baştaki tahta oturmuş. Binlerce Türk ayakta saf bağlamış, her biri iki haftalık parlak ay gibi. Her birinin başlarında güllerden yapılmış taç, dudakları kırmızı şarap gibi, saçları ve kâkül-leri reyhan kokulu. Meclisin sakisi de olağanüstü güzellerden bir Türk; Türk hatun ve hakanın çocuğudur. Siyah gözlü, peri yüzlü, boyları servi, zülüfleri çevgan gibi (olan) Türkün elinden Güzel kokulu şaraptan bir kadeh alınca, Sicistan şahını anar" (Rûdekî-yi Semerkandî 1388: 100; Armutlu 2017: 51; Kartal 2016:171; Demirel 1977: 143).

Bunlar alımlı endamları, hafifçe çekik ve manalı gözleri, adetleri icabı uzun saçları ile kendi ülkelerinin güzellerinden farklı ve üstün bir tipte görünüşleriyle Arap şairlerinden sonra Fars şairlerine yeni bir güzellik ve sevgili imajı hazırlamışlardır (Akün 2013:137). Bu şairlerin, Türk güzellerine dair yazdıkları şiirlerde "Türk" kavramına bağlı bir sevgili ve güzel insan imajı doğar. X. yüzyılın başlarından itibaren artık şairler, bu ince bakışlı ve dar/küçük gözlülere âşık idiler. Şiirlerinde onların güzellik

ve çekiciliğini vafsettiler. Vefasızlık, her ne kadar bir atasözü hâline gelse de bu güzellerden vefa bekler oldular. Kaside ve gazellerdeki tasvirler, Halac'lı maşukların, Hitâ'lı dilberlerin, Tıraz'lı ve Yağma'lı güzel yüzlülerin vasıflarıyla dolup taşı. Bu kölelere/gulâmlara ve cariyelere yönelik söylenen aşk oyunları ve gönül kaptırmaları da kaside ve gazeli içerik olarak zenginleştirdi (Safâ 1351: I/569).

Ferruhî, bir kasidesinin nesîb kısmında şunları söyler:

گر چون تو به ترکستان ای ترک نگاریست

هر روز به ترکستان عیدی و بهاریست

ور چون تو بچین کرده ز نقاشان نقشیست

نقاش بلا نقش کن و فتنه نگاریست

آن تنگ دهان تو ز بیجاده نگینیست

باریک میان تو چو از کتان تاریست

روی تو مرا روز و شب اندوه گساریست

شاید که پس از اندوه گساریست

بر ماه ترا دو گل سیراب شکفته‌ست

در هر دلی از دیدن آن دو گل خاریست

تو بار خدای همه خوبان خماری

وز عشق تو هر روز مرا تازه خماریست

از بهر سه بوسه که مرا از تو وظیفه‌ست
هر روز مرا با تو دگر گونه شماريست

سه بوسه مرا بر تو وظیفه‌ست وليکن
آگاه نیی کز پس هر بوسه کناريست

“Ey Türk! Eğer Türkistan’da senin gibi bir güzel varsa, orada her gün bir bayram ve bir bahar vardır. Eğer Çin’de nakkaşların yaptığı senin gibi bir nakış varsa, belâ nakkaşı, fitneci güzeli nakşetsin. Senin o daracak ağzın, mercandan bir yüzük gibidir. Senin o incecik belin ketenden bir ip gibidir. Senin yüzün gece gündüz benim sıkıntımı giderir. Umulur ki sıkıntıdan sonra sıkıntıyı gideren biri olur. Senin ay gibi parlak yüzünde, suya doymuş iki çiçek açmıştır: O iki gülü gören her gözde bir diken vardır. Allah için sen bütün güzellerden daha mahmursun; senin aşkımdan dolayı her gün yeni bir sarhoşluğum olur. Sana karşı görevim olan üç öpücükten dolayı, seninle olan her günümde ayrı bir sayma (şekli) vardır. Sana karşı üç öpücük görevim olsa da, haberin yok mu? Her üç öpücükten sonra kucaklama vardır” (Ferruhî-yi Sistanî 1349: 21-22; Armutlu 2017: 53).

Önce Abbasî şiirinde daha sonra da Fars şiirinde görülen bu savaççı güzel Türk sipahilerine karşı duyulan ilgi ve hayranlık, Gazneliler döneminde (963-1186) yazılan tegazzüllerde de kendini göstermiştir. Bu tegazzül tasvirlerinde sevgilinin cinsi ve tipi de ortaya konulmuştur. Bu şiirlerde genç ve güzel Türk sipahileri sevgili/maşuk olarak tasavvur edilerek ağzı küçük, boyu düzgün, beli ince, ebrusu keman, kaşları hançer, gözleri çekik, bakışı ok vb. vasıflarla da vafedilmişlerdir. Fars edebiyatında yeni bir güzel imajı doğuran Türk sipahileri ve bunların şiirdeki yansımaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Nu’mânî 1316: I/132-136; Kedkenî 1370: 304-316; Safâ 1351: II/68-77; Yâr Şâtr 1334: 153-160; Vezînpûr 1374: 71-75; Şemîsâ 1370: 43-45; Kartal 2016: 169-72; Armutlu 2017: 55;).

Ferruhî’nin (ö. 1037) çoğu tegazzülünde bu Türk sipahilerinin özellikleri görülür. Bu tegazzüllerde maşuk çok kere genç bir “asker”dir. O, bu askeri, “ordunun güneşi” (Ferruhî-yi Sistanî 1349: 353), “ordunun mumu ve ışığı” (Ferruhî-yi Sistanî 1349: 357) “ordu(ları) dağıtan güzel” (Ferruhî-yi Sistanî 1349: 380) vasıflarıyla övmüş, bazen de: “Benim sevgilim kemankeş, yay çekendir ve iki çeşit oka sahiptir. Barış esnasında gön-

lümü kirpik okuyla (bakışıyla), savaş zamanında da düşmanların gönlünü ok ile yaralar” (Ferruhî-yi Sistanî 1349: 212) demiştir. Bazen onu “kılıç sahibi olan aya veya zırh giyen bir serviye” (Ferruhî-yi Sistanî 1349: 269) benzetmiş, siyah iki zülfünü de zırhın halkaları gibi düğümlü” (Ferruhî-yi Sistanî 1349: 342) görmüştür (Armutlu 2017: 55).

Yine Ferruhî “Der Medh-i Sultân Mahmûd ve Zikr-i Murâca’ât-ı Ū Ez-Rezm ve Feth-i Kal’a-yı Hezâr Esb” başlıklı kasidesinde bu Türk askerinin güzelliğini şu şekilde tasvir eder:

برکش ای ترک و بیکسو فکن این جامهٔ جنگ

چنگ برگیر و بنه درقه و شمشیر از چنگ

وقت آن شد که کمان افکنی اندر بازو

وقت آن است که بنشینی و برداری چنگ

دشمن از کینه برآمد به کمینگاه مرو

لشکر از چنگ بیاسود، بیاسای از چنگ

به مصاف اندر کم گرد که از گرد سپاه

زلف مشکین تو پر گرد شود ای سرهنگ

نرمک از گرد سپه زلف سپه را بفشان

تا فرو ریزد با گرد سپه مشک به تنگ

رخ روشن را زیر زره خود مپوش

که رخ روشن تو زیر زره گیرد زنگ

زره خود به رخ به چه نهی خیره که هست
رخ گلگون تو زیر زره غالیه رنگ

ای مژه تیر و کمان ابرو! تیرت به چه کار
تیر مژگان تو دلدوزتر از تیر خدنگ

"Ey Türk! (Savaşmaktan) vazgeç ve bu savaş elbisesini bir tarafa at! Çengi eline al, kalkanı ve kılıcı elinden bırak. Şimdi oturma ve çengi eline alma zamanıdır. Düşman öç almak istiyor, pusuya gitme. Asker, savaş yorgunluğundan dinlendi. Sen (de) savaştan dinlen. Ey komutan savaş alanında fazla dolaşma. Yoksa askerin çıkardığı tozdan senin misk kokulu zülfün toz toprak olur. Siyah zülfünü askerlerin tozundan yavaşça temizle de sürahiye askerlerin tozuyla birlikte misk de yağsın (dökülsün) Parlak yüzünü kendi zırhının altında saklama. Çünkü senin parlak yüzün zırhın altında pas tutar. Kendi zırhını, yüzünün üstüne ne diye inatla geçiriyorsun? Senin gül renkli yüzün, zırhın altında galiye renkli olur. Ey ok kirpikli, yay kaşlı! Senin okun ne iştedir? (neye yarar) senin kirpiğin oku, hadeng okundan daha gönül yakandır. Senin oka benzeyen kirpiğin, Doğu ülkesinin komutanının okunun, taşla ve demire etki etmesi gibi gönüle ve cana işler" (Feruhî-yi Sistanî 1349: 204).

Erken dönem Fars şiirinde Türk adının yanı sıra Karluk/Halluh, Oğuz, Hazar, Çigil, Yağma, Kırkız/Hirhiz, Türkmen boy adları kullanılmış ve bazen yerlere nisbetle Çin Türkleri, Çigil ve Kandahar Türkleri şeklinde isimlendirilmeye de gidilmiştir (Karaismailoğlu 2002: V/1746). Semantik seyri içinde Derî Farsçası ile birlikte "Türk" sözü "güzel insan" ve "sevgili" ile eş anlamda mecâzî bir kavram hâline gelmiş, insandaki fizik güzelliğini ifade eden bir ölçü teşkil etmiştir. "mahbûb" ile "maşuk" aynı kavram içinde birleşerek Türk ismi, etnik manasının ötesinde Fars dilinde "güzel/sevgili" sözü yerine geçen bir kelime olmuştur. (Şemîsâ 1375: 43; Vezînpûr 1374: 73; Kedkenî 1370: 312; Akün 2013: 138; Kartal 2016: 167; Armutlu 2017: 53).

4. ŞÂHNAME'DE TÜRK KAVRAMI

Firdevsî'nin (ö. 11020) ünlü eserinde Türkler hakkında bilgiler mevcuttur. Bu bilgilerden biri Türkler'in soyu hakkındadır. Buna göre Türkler'in

soyu Feridûn'a dayanır. Feridûn, dünyayı üç bölgeye ayırır, ortanca oğlu Tûr'a Turan Ülkesi'ni verir ve bütün dünya onu "Turan Hükümdarı" olarak tanır (Molh 1388: s. 51/b. 1455-1468). Şâhnâme, Türk kültürü ve tarihi yönünden değerli olup önemli bilgiler içermektedir. Şâhnâme'de Türk ülkesi genel olarak "Turân" veya "Turân-zemîn" az da olsa "şehr-i Turân", "merz-i Turân" olarak geçer. Bu coğrafyada yaşayan İranlılar sakin ve medeni, stepte yaşayan Türkler, daha dinamik ve savaşçı bir ruha sahip idiler (Kowalski 1983: 290). Firdevsî'nin eserinde Turân ve Turânlılar'dan ilk bahseddiği İran'ın VI. hükümdarı Ferîdûn zamanına rastlar. Bu devirde başlayan bahsedilme destanın sonuna kadar devam etmektedir. İranlılarla Turânlılar arasındaki münasebet daima düşmanca bir karakter taşımaktadır. Perslerle Türkler, uzun zaman savaşmış veya savaşa hazır durumda bulunmuş, iki kavim arasında sürekli bir barış olmamıştır (Kowalski 1983: 291). Firdevsî'nin İran-Turan konusu zıtlıklar üzerine kurulmuştur. İran 'ateş'i, Turan da 'su'yu temsil eder. Uyuşmazlık burada başlar ve ateş ile suyun sürekli mücadelesi, İran-Turân savaşının sürekliliğinin bir göstergesi olur (Kowalski 1983: 292).

Şâhnâme'de Arap şiirinde yer alan ve Türklerin kahramanlıklarına, savaşçı yönlerine yer veren duyguların benzerlerine de rastlarız. Efrasyâb'ın babası Peşeng, oğlunun fiziki özelliklerini şöyle ifade eder:

به مغز پشنگ اندر آمد شتاب

چو دید آن سهی قد افراسیاب

بر و بازوی شیر و هم زور پیل

وزو سایه افکند بر چند میل

زبانش به کردار برنده تیغ

چو دریا برو کف چو بارنده میغ

"Peşeng'in beyni alevlendi. Çünkü karşısında Efrasyâb'ın servi gibi boyunu, aslan gibi göğsünü, pazısını, fil gibi kuvvetini, birkaç millik mesafeye uzanan göl-

gesini, keskin bir kılıcı andıran dilini, derya gibi geniş yüreğini, yağmurlar yağdıran bir bulut kadar cömert elini görmüştü" (Molh 1388: s. 133/b.4440; Firdevsî 2009: 231).

Şâhnâme'de "Rüstem'in Efrasyâb'la Savaşması" bölümünde İran'ın meşhur pehlivanı Zâl, Efrasyâb'ın güç ve kuvvetini şöyle dile getirir:

بدو گفت زان ای پسر گوش دار
یک امروز با خویشان هوش دار

که آن تُرک در جنگ فر اژدهادست
دم آهنج و در کینه ابر بلاست

درفشش سیاه است و خفتان سیاه
از آهنش ساعد از آهن کلاه

همه روی آهن گرفته به زر
درفشی سیاه بسته بر خود بر

ازو خویشان را نگهدار سخت
که مردی دلیر است و بیدار بخت

"Ey oğul! Aklını başına topla da beni dinle! Bana sorduğun Türk, erkek bir ejderha gibi savaşıyor, nefes verirken ateşler saçıyor, intikam almak için savaşa başladıysa bir bela bulutu kesilir. Onun bayrağı da elbisesi de karadır. Kolları demir kaplı, külahı da demirdendir. Üzerindeki demir zırh altın işlemelidir, tulgasının üzerinde de kara bir bayrak vardır. Ondan kendini çok iyi koruyor; çünkü o çok uyanık ve cesur bir pehlivandır" (Molh 1388: s. 162/b. 34; Firdevsî 2009: 270).

Firdevsî, eserinin birçok yerinde Türklerin ve Türk hakanının güç ve kuvveti hakkında benzer duyguları dile getirmiştir: *"Fakat Efrasyâb'la sa-*

vaşmak buna benzemez. Bu iş geceleri uykumu kaçırıyor. Ben, seni onun karşısına nasıl göndereyim ki, o cesur ve savaş eri bir padişahtır” (Molh 1388: s. 153/b. 5065). *“Ben, şu kalabalığın arasında Efrasyâb’ın kuvvetine karşı durabilecek bir kahraman göremiyorum”* (Molh 1388: s. 278/b. 4095). *“Kılıç kullanmada usta olan Türkler, bütün dünyayı ele geçirdi”* (Molh 1388: 353/b. 6753).

Firdevsî'nin Türkleri, güçlü, cesur ve kahraman olarak göstermesi, onların savaşçı bir millet olduğunu yansıtmayı, Arap kaynaklarında yer alan bilgilerle paralellik gösterir. Başka bir ifade ile Arap şair ve yazarlarının bıraktığı yerden aynı konuyu Firdevsî devam ettirmiştir. Bir diğer söyleme göre de Firdevsî'nin eserinde yer verdiği Türklerle ilgili vasıflar, Türklerin Fars edebiyatındaki yansıması ile paralellik arzeder.

Firdevsî, yukarıdaki bilgelere karşı, Türkler için söylediği ve zıtlık içeren duyguları beyitlerine yansıttığını görürüz. Efrasyâb'ın şahsında söylediği ifade ve tanımlamalar, daha sonra yazılan Farsça şiirlerde de yer bulacaktır. Firdevsî'nin Türk algısı genellikle şöyledir: *“Türkler intikamcıdır”* (Molh 1388: s. 140/b. 4670). *“Savaşa susamış Türkler”* (Molh 1388: s. 139/b. 4642). *“Türk, çok hilekâr ve düzenbazdır.”* *“Mayası bozuk Efrasyâb”* (Molh 1388: s. 352/b. 6734). *Kötü huylu Türk”* (Molh 1388: s.353/b. 6756). *“Ey devin oğlu kötü soylu Türk”* (Mol 1388: s. 363/b. 7134). *“Turan ordusunun komutanı ne günahattan korkar ne de kötülükten çekilir”* (Molh 1388: s. 384/b. 7808). *“Herkesin yüreği Efrasyâb yüzünden kan ve gözyaşıyla doludur”* (Molh 1388: s. 384/b. 7819). *“Onun/Efrasyâb’ın kötülüğü dünyayı kapladı”* (Molh 1388: s. 371/b. 7414). Benzer duygular Şâhnâme’de oldukça çoktur:

دل شهریاران پر از بیم اوست

بلای جهان تخت و دیهیم اوست

تو دانی مر او که بد گوهر است

همان بد نژاد است و افسونگر است

“Bütün padişahların yürekleri onun korkusuyla doludur. Onun tahtı ve tacı dünyanın başına beladır. Biliyorsun o, kötü cevherli/soylu olan aynı zamanda kötü nesepli ve büyücünün tekidir” (Mol 1388: s. 384/b. 7812; Firdevsî 2009: 582).

Firdevsî, Türklerin yiğitliklerinden sıkça bahsetmesine rağmen bu yiğitlik, Turânlılar'ın İranlılara yenilmesiyle bir yerde gölgelenir gibidir. Eserde gölgelenmeyen ve sürekli öne çıkarılan yegâne duygu, Türklerin sahip oldukları güzelliklerdir. Firdevsî, Şâhnâme'de Türklerin güzellikleri hakkında da bilgiler vermiştir. Yiğitlik ve savaşmada olduğu gibi, Türklerin güzelliklerinin öne çıktığı pasajlar da Arap şairlerinin Türkler hakkında söyledikleri şiirlerin devamı niteliğindedir. Başka bir ifade ile Derî Farsçası ile başlayan "Türk" unsuruna dayalı güzellik anlayışı, Firdevsî başta olmak üzere Gazneniler dönemi şairlerin şiirlerinde de devam etmiştir. Gurgîn, Bijen'e Türklerin yaşadığı ve eğlenmek için bir araya geldikleri yerden bahsederken, Türklerin güzelliklerinden de övgüyle söz eder:

پری چهره بینی همه دشت و کوه
به هر سو به شادی نشستہ گروه

منیژه کجا دخت افراسیاب
درخشان کند باغ چون آفتاب

زند خیمه آن گاه در آن مرغزار
ابا صد کنیزک همه چون نگار

همه دخت ترکان پوشیده روی
همه سرو و قد و همه مشک موی

همه رخ پر از گل همه چشم خواب
همه لب پر از می به بوی گلاب

همه دشت بينی بياراسته

چو بت خانه چين پر از خواسته

“O dağlarda, ovalarda peri yüzlü kızlardan geçilmez olur. Kızlar neşe içinde her yanda öbek öbek toplanır. Efrasyâb'ın kızı Menije de gelip o dağları ve bahçeleri yüzünün ışıklarıyla aydınlatır. Emrindeki yüz cariye ile gelip, çadırını o çayırırlara kurar. Her taraf Türk kızlarıyla doludur. Bunlar, servi boylu, misk kokulu, siyah saçlı, ve yüzleri örtülüdür. Yanakları güller, gözleri uyku, dudakları şarap ve gülsuyu kokularıyla doludur. Bütün ova onların vücutlarıyla süslenerek, bir Çin puthanesi gibi türlü türlü güzellikler içinde kalır” (Mol 1388: s. 532/b. 3532; Firdevsî 2009: 776-77).

5. FARS ŞİİRİNDE TÜRK KAVRAMI

Türk kavramı, Arap şiirinden Fars şiirine intikal ettikten sonra anlam kaymasına uğramış ve anlam genişlemesi içerisinde hem gerçek hem de mecâzî anlamda kullanılmıştır. Samânî dönemi (819-1005), özellikle de Gazneliler zamanında (963-1186) Türk hükümdarlara yazılan kasidelerde, Türk kavramı çok kullanılmış ve mazmun boyutuna ulaşmıştır. Daha sonraki dönemlerde yoğun olarak kullanılması da bundan dolayıdır. Gazneliler döneminde X. asrın sonlarında ve XI. asrın başlarında yaşamış olan üç şairin, Unsûrî, Ferruhî ve Menûçihri'nin şiirleri şaşılacak derecede Türk dünyasıyla ilgilidir. Turan, Türkistan ve yine yer adı olarak Türk'ü defalarca anmaktadırlar. Kaşgâr, Karluk/Halluh, Özgend, Balasagun, İlek, Taraz/Talas, Hutun gibi Türkistân'daki şehirler ve bölgeler de onların şiirlerinde esin kaynağıdır (Karaismailoğlu 2002: V/1746). Farsça ve Türkçe şiirlerde Türk kelimesine yüklenen anlamlar daha çok; Türk ve güzel/sevgili, karakteristik özellikler ve olumsuz duygular olarak karşımıza çıkar.

5.1. TÜRK

Erken dönem Fars edebiyatında başka bir ifadeyle Sâmânî, Gaznevî ve Selçuklu şiirinde Türk kavramı hem bir ırk ve soy olarak hem de güzel anlamında kullanılmıştır. Adı geçen dönemde yazılan Farsça şiirlerin Türkçe'ye aktarımında bu kavram bazen Türk, bazen güzel bazen de Türk/güzel, Türk güzeli olarak aktarılmıştır. Bu dönemlerde yazılan şiirlerin anlamsal bağlamına dikkat edip o bağlama göre anlam vermek daha doğru olabilir.

Türk kelimesi, Farsça ve Arapça sözlüklerde yer aldığı gibi yani bilinen bir kavim, bir millet olarak ele alınıp işlenmiştir. Sâ mânî dönemi şairlerinden Ebû Şuayb Herevî, bu kavramı aslına göre şiirinde yer vermiş, aynı zamanda Türk'ün “güzel ve kıskanç” oluşunu da dile getirmiştir:

گر ببخشد حسن خود بر زنگیان
تُرک را بی شک ز زنگ آید حسد

“Kendi güzelliğini Zengî'ye verse, Türk, şüphesiz Zengî'yi kıskanır” (Müdebbirî 1370: 165; Atalay 2014: 135).

Türk kavramını Rûdekî (ö. 941)'de de görürüz:

ترک هزاران به پای پیش وصف اندر
هر یک چون ماه بر دو هفته در فیشان

“Binlerce Türk, ayakta saf bağlanmış, her biri iki haftalık parlak ay gibi” (Rûdekî-yi Semerkandî 1388: 100).

Yukarıdaki beyitte geçen “Türk” kelimesini, güzel anlamında kullananlar da olmuştur. Anlamsal olarak kelimenin Fars şiirinde kazandığı mana dikkate alındığında bu anlamda da kullanılabilir. Fakat önemli tarihî kaynakların verdiği bilgiler dikkate alındığında, bu kavramın hangi doğrultuda kullanıldığını görebiliriz. *Tabakât-ı Nâsirî*, Gazneli Sultan Mahmûd hakkında bilgi verirken şunları söyler: “Onun sarayında Bâr gününde tahtının sağında ve solunda 4000 genç Türk gulam ayakta beklerdi” (Cûzcânî 1363: I/230). Bu ifade Rûdekî'nin yukarıdaki beytiyle bire bir uyumaktadır. İlk dönem Fars şiirinde Türk, güzel anlamında kullanıldığı da bir ırkı yani Türk ırkını çağırıştırır. Dolayısıyla bu dönemde yazılan şiirlerde kelimenin bu anlamda da kullanılabileceğini unutmamak ve güzelden çok, Türk kavramına dayalı bir anlamı algılamak gerekir.

Ferruhî (ö. 1038) de Türk kelimesini ırka dayalı bir anlam yükleyerek kullanmıştır. “Türkistân” kelimesi bu çağrışıma sağlamıştır.

گر چون تو به ترکستان ای ترک نگاریست
هر روز بترکستان عیدی و بهاریست

“Ey Türk! Eğer Türkistân'da senin gibi bir güzel varsa, orada her gün bir bayram ve bir bahar vardır” (Ferruhî-yi Sistanî 1349: 21).

Yukarıdaki beyitte yer alan benzer duyguları Edîb Sâbir (ö.) de dile getirmiştir:

اگر چنو صنمی خیزد از نژاده ترک
همیشه خرم و آباد باد ترکستان

“Eğer Türk ırkından onun gibi bir güzel doğduysa, ey Türkistân, daima şen ve mutlu ol!” (Edîb Sâbir 1343: 274).

Edîb Sâbir’in “nijâd-ı Türk”e benzer bir kullanım “Halluhî-nijâd” ifadesiyle Kisâyî- Mervezî’nin şiirinde de yer alır. Halluh soylu ifadesi irka dayalı olup Türk soyundan olduğu anlamına gelir:

نرگس نگر به گونه مگر عاشقی بود
از عاشقان آن صنم خلخی نژاد

“Nergise bak! Meğer o, Halluh soylu o güzelin âşıklarından diğer bir âşık idi” (Kisâyi-i Mervezî 1368: 34).

Selmân-ı Sevâcî’de Türk kelimesini ırk/millet bağlamında kullanmıştır:

بپرس حال من از چشم خود که این معنی
حکایتی است که معلوم ترک و تاجیک است

“Benim hâlimi gözlerine sor! Zira bu husus, Türk ve Tacîk’in bildiği bir hikâyedir” (Selmân-ı Sevâcî 1389: 257)

Gazneliler dönemin meşhur şairlerinde olan Menûçihri-yi Dâmgânî (ö. 1041) de Tatar Türk’ü diyerek, Türk ırkının bir boyunu aşağıdaki beytinde kullanmıştır.

دل باز ده به خوشی ورنه ز درگه شه
فردات خیلتناشی تُرک آورم تتاری

“Güzellikle gönlü geri ver! Yoksa yarın, şahın sarayından Tatar Türkler’inden bir ordu getiririm” (Menûçihri-yi Dâmgânî 1385: 110).

Selçuklu dönemi şairlerinden Nâsır-ı Hüsrev de aşağıdaki beyitte dört etnik unsura yer verirken, Türk’ün Habeşliden üstün oluşunu “hikmet” olgusuna bağlar ve sebepsiz olmadığını vurgular:

بی حکمت نیست بر تر و بهتر
تُرک از حبشی و تازی از هندو

"Türk'ün Habeşliden, Arabın da Hintliden daha iyi ve üstün (olması) hikmet-siz değildir" (Nâsır-ı Hüsrev 1368: 164).

Selçuklu sarayının ve Fars edebiyatının ünlü şairlerinden biri olan Mu'izzî (ö. 1127), Türk kelimesini etnik anlamda kullanan başka bir şairdir. Adı geçen şair, "Der Medh-i Sultân Melikşâh" başlıklı kasidesinde, Türkler hakkında oldukça fazla bilgiler vermiş ve onların özelliklerini Türk memduhuna sunduğu kasidesinde belirtmiştir (s. 494-95). Aşağıdaki beyitler bu kasideden alınmıştır. Örnek olarak verilen üçüncü beyit, eski bir Türk düşünce anlayışı olan "kut" alma duygusunu yansıtmaya açınsından önemlidir. Buna göre, 'kut' yani devlet yönetimi/siyasî iktidar, Tanrı tarafından verilen bir bağıştır. Bu anlayışı beyitte görebiliyoruz:

همه جمال ز ترکان همی دهند خبر
همه کمال ز ترکان همی دهند نشان

کلاه بر سر ترکان و تیغشان در دست
چو مهر در حمل و مشتری است در سرطان

به مهر و خدمت ترکان سپرد بایت دل
چو کردگار به ترکان سپرد ملک جهان

"Tüm güzellikler sürekli Türklere haber veriyor. Bütün mükemmellikler sürekli Türkleri işaret ediyor. Türklerin başlarındaki börtük ve onların elindeki kılıç, Hamel (Burcun)da güneş gibi ve Yengeç (Burcun)da Müşterî'dir. Sevgi ve hizmette Türklere gönül vermek gerekir. Zira Tanrı, cihan mülkünü Türklere teslim etti" (Mu'izzî 1362: 494).

Kemâl-i Hocendî, Türk kelimesini bir etnik grup olarak kullanan şairlerden birisidir. Aşağıdaki beyit, buna bir örnektir. Beyitte geçen "Türk"

kelimesi “güzel” olarak da algılanabilir. Fakat beytin anlam dünyası dik-kate alındığında güzelden çok bir ırk çağrışımı öne çıkar ve “ok-yay” ve “mülk-fethetme” ilişkisi de bu çağrışımı destekleyen unsurlardır:

ترکان چسان به تیغ بگیرند ملک را
چشمت به غمزه ملک دل ما چنان گرفت

“Türkler, nasıl ülkeleri ok ile fethediyorlarsa, senin gözlerin de yan bakışlarla bizim gönül mülkünü o şekilde ele geçirdi” (Kemâl-i Hocendî 1337: 65).

Hâkânî-yi Şîrvânî de sevgiliye hitap ederken, onu ve saçını savaştan bir Türk’e benzetir ve Türk ırkının savaşçı yönünü gösterir:

به تو و زلف کافرت ماند
تُرک غازی که چنبر اندازد

“(Savaşta) halka atan savaşçı Türk, sana ve senin kâfir zülfüne benzer” (Hâkânî-yi Şîrvânî 1375: 92).

Hâfız-ı Şîrâzî de aşağıdaki beyitte “şâh-ı Türkân” diyerek, hükümdarın ırkını ortaya koyar. Hâfız’ın bu beytinde geçen “Türklerin şahı” ifadesindeki “Türkler” kelimesini güzeller olarak algılayamayız. Çünkü bu kelimenin adı geçen anlamı çağrıştırmasını “Siyâvuş” kelimesi bozuyor. Hâfız, böylece Keyâniyân’ın üçüncü hükümdarı ve ünlü mitolojik padişahı Siyâvuş’un Türkler tarafından öldürülüşüne gönderme yaptığı için kelime ırk olarak yani “Türkler” olarak kullanılmıştır:

شاه ترکان سخن مدعیان می شنود
شرمی از مظلّمه خون سیاوشش باد

“Türklerin şahı iddiaların sözünü dinliyor. O, Siyâvuş’un kanını döktüğü için utansın!” (Hâfız-ı Şîrâzî 1387: 107).

Fars şiirinde etnik köken olarak Türk kavramı, Türklerin yaşadığı şehirler üzerinden de ifade edilmiştir. Tamlama şeklinde verilen ve muzafunileyh olan kelime, bir taraftan Türklerin yoğun olarak yaşadığı şehri yani şehrin “etnisite”sini gösterebileceği gibi diğer taraftan etnik kökeni Türk olan o şehirdeki güzeli ve bu güzelin “boy veya kavmi”ni de gösterebilir. Her iki durumda da Türk etnisitesi karşımıza çıkar:

ای دل نگفتمت که ز ترکان بتاب روی
زانرو که ترک تُرک ختایی بود صواب

"Ey gönül! Türklerden yüz çevir diye sana söylemedim mi? Bu yüzden Hitây Türk'ünü terk (etmen) doğru oldu" (Hâcû-yı Kirmânî trs: s.379)

Enverî, aşağıdaki beytin ilk mısrasında Halluh'tan bahsederken "hûbân/güzeller" ifadesini kullanıyor. Bu ifade, Halluh'un etnik durumunu karşılayabilir. Yani, şehrin etnisitesi göz önüne alındığında "güzel"e bu anlam yüklenebilir veya o şehirde yaşayan Türk güzeli aklımıza gelebilir. Her iki anlam bir ırkı kastedecek şekilde kullanılmıştır. Zira Türk, aynı zamanda güzel anlamına da gelir.

کنار دجله ز خوبان سیم تن خلخ
میان رحبه ز ترکان ماه رخ کشر

"Dicle kenarı beyaz tenli Halluh/Karluk güzelleriyle (dolu). Saray içi de ay çehreli Keşmir güzelleriyle (dolu)" (Enverî 1372: I/213).

Yukarıdaki duruma benzer bir durum yine Enverî'nin aşağıdaki beytinde de yer almıştır. Ünlü kaside şairi, "hûbân-ı Hoten" derken, bir ırk veya o ırka ait bir boyun o şehirde yaşadığını veya o boyun şehirde yaşayan bir güzeli olduğunu yansıtmış olabilir. Enverî, "Türkân-ı Tarâz" ifadesiyle de bir ırk veya o ırkın bir boyunu ya da Tarâz Türklerinden bir güzeli kasetmiş olabilir. Ayrıca beyitte geçen dar/küçük göz, Türkler'in fiziki görüntüsünü yansıtır:

جان ما تیره تر از طره خوبان ختن
دل ما تنگ تر از دیده ترکان طراز

"Bizim canımız Hoten güzellerinin kâkülünden daha siyahtır. Bizim gönlümüz Taraz Türklerinin gözlerinden daha dardır" (Enverî 1372: I/258).

Mu'izzî, ünlü Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün övgüsünü yaptığı bir kasidesinde, "kabîle-i Halluh" veya "vilâyet-i Kıpçâk" derken, Türklerin Halluh ve Kıpçak boyları kastetmiştir. Dolayısıyla bu iki kabîle ile Türk etnik kimliği söylenmek istenmiştir:

چنو نژاد کس اندر قبیلۀ خلخ
چنو ندید کس اندر ولایت قپچاق

“Halluh kabilesinde ona benzer kinse doğmadı. Kıpçâk ülkesinde ona benzer kimse görmedi” (Mu’izzî 1362: 452).

Farsça şiiirlerde “Türk” kelimesi kullanılmadan da “Türk” ırkını veya bu ırka ait bir boyu gösteren kullanımlar da vardır. Bu kullanımlarda daha çok “soy”, “nesep” ve “cevher” ifadesiyle “Türk soyu/ırkı” kastedilir. Selçuklu dönemi kasidelerinde gerek Selçuklu gerekse Karahanlı hükümdar ve devletin ileri gelen kişilere yazılan övgülerde, onların soyları ve soyca taşıdıkları üstünlüklere bol miktarda işaret eden beyitler vardır (Karaismailoğlu 2002: 1749). Bu beyitlerde “Türk” kavramına yer verilmese de kastedilen Türk’tür. Mu’izzî’nin büyük bir ihtimalle Sultan Sencer veya Sultan Melikşâh hakkında yazdığı ve isim belirtmediği ve aşağıda matla beyti verilen “Der Medh-i Sultân” başlıklı kasidesinde Selçukluların Türk soylu oluşlarını “cevher” kelimesiyle dile getirmiştir. Beyitte geçen “Efrasyâb-sûret” ifadesi, Efrasyâb soylu olarak da düşünülebilir:

شاهی که هست در شرف و اصل خویشتن

افراسیاب صورت و الب ارسلان گهر

“Kendisi şeref ve asalette Efrasyâb görünüşlü ve Alp Arslan soylu/cevherli olan Şâh’tır” (Mu’izzî 1362: 213).

Enverî de aşağıdaki beytinde Sultan Sencer’in eşi Türkân/Terken Hatun’un Efrasyâb soyundan geldiğini söylemiştir:

گوهر افراساب از جاه تو

راند بر تقدیم آدم آب و جاه

“Efrasyâb soylu/cevher senin azametinden dolayı, Âdem’e sunmak üzere şeref ve itibar götürdü” (Enverî 1372: I/410)

Mu’izzî, aşağıdaki beytinde Sultan Sencer’i Selçuklu soyunun övücü olarak görmesi de yukarıdaki duyguların bir başka örneğidir:

چونان که فخر گوهر عدنان محمد ست

سلجوق را تویی ز هنر فخر دودمان

“Nasıl ki, (Peygamber) Muhammed Adnan cevherinin iftiharıdır. Selçuklu için de hünerden sebebiyle soyun iftiharını da sensin” (Mu’izzî 1362: 461).

5.2. GÜZEL/SEVGİLİ

5.2.1. Fars Şiirinde Türk Kavramının Güzele Dönüşümü

Erken dönem Fars edebiyatında Türk kavramının hem bir ırk ve soy olarak hem de güzel anlamında da kullanıldığını daha önce söylemiştik. Türk kavramına Gazneliler döneminden itibaren güzelin yanında “mahbûb” veya “ma’sûk” anlamı da yüklenmiştir. Yüklenen bu anlam, Fars şiirinde Türk fizyonomisine dayalı yeni bir güzel tipinin doğuşuna sahne olur. Başka bir ifade ile “Türk” kavramı, edebî bir malzemede “Türk” mazmunu ile güzele veya sevgiliye dönüşür. Bu dönüşümde güzelin/sevgilin güzelliğinin unsurları da yine adı geçen mazmun doğrultusunda “Türk”e benzetilir.

Önceki bölümlerde Arap şiirinde kaynaklar doğrultusunda Türklerin kahramanlıklarının yanında güzel olduklarını ve bu güzellik ile nice kalpleri yaraladıklarının belirtmiştik. Şimdi de Fars kaynaklarında Türklerin güzelliklerinin nasıl algılanıp şiire yansıdığını görelim. Vezînpûr; İranlı şairlerin çok eskiden beri güzeller hakkında şiirler söylediklerini belirttikten sonra, bu dönemlerden itibaren yazdıkları çeşitli nazım şekilleri içerisinde peri yüzlüleri vafettiklerini, güzellerin daha çok kendi şehirlerinde ve diyarlarında yaşayan İranlı güzeller/kadınlar olduğunu belirtir (Vezînpûr 1374: 71-72). Zaman içerisinde bu güzellerin yerini başka güzeller alır. Öyle ki, Türkistân, Rûm, Sind, Siklâb ve başka noktalardan İran’a getirilen “kenîzegân/cariyeler” ve “gulâmân/erkek köleler”, İranlı şairlerin beden ve ruh dünyalarını, şairlik şahsiyetini, hedeflerinin değişiminde büyük rol oynadılar (Vezînpûr 1374: 72).

İran’da köle alım ve satışı uzun zamanlardan beri adet haline geldiği için, İslâmî dönemde de İran’a bu kölelerden bir grup, özellikle de Horâsân ve Mâverâunnehir’den gelenler rağbet görüyorlar ve güzel yüzlü cariyeler alım-satım pazarını hareketlendiriyorlardı. Zira onların birçoğu servet sahibi insanların hatta emir ve hükümdarların haremine katılıyorlardı (Vezînpûr 1374: 72). İbn Havkal, bu konuda şöyle der: “*Türk beldelelerinden getirilen köleler, çok rağbet görürdü. Dünyada Türk kölelerinin eşi benzeri yoktu. Hiçbir köle, güzellik ve kıymette onlara ulaşamadı. Ben, Horasan’da 3000 dinara satılan çok sayıda köle gördüm. Türk cariyelerininin kıymetinin 3000 dinara ulaştığını da gördüm. Rûm, müvelled/melez cariyeye ve gulâmın/erkek kölenin dünyanın hiçbir yerinde bu fiyata satıldığını ne gördüm ne de işittim. Sâmâniler*

evlerinde/saraylarında ve Horâsân halkının ileri gelenlerinin ve büyüklerin yanlarında bu tür köleler çoktur” (İbn Havkal 1345: 185).

Kâbûsnâme müellifi, kitabının “Köle almak ve Onun Şartları Hakkında” başlıklı yirmi üçüncü bölümünde bilgi verirken şöyle der: “*Türk, güzellik ve taravet yönüyle bütün cinslerden üstündür. Şüphesiz Türk’ten ne kadar güzel çıkarsa, son derece güzel olur. Onların endamları yumuşak ve hoş/güzelidir. Aynı zamanda cesur olurlar” (Keykâvus 1342: 81). Yine Batlân-ı Bağdâdî’den nakledildiğine göre “Türkler, güzel ve yumuşak ciltlidir. Beyaz bir tene, bütünüyle küçük tatlı gözlere sahiptirler (Kedkenî 1370: 308; Kartal 2016: 149).*

Sâmâniler döneminde şairlere yüklü bağışlar vermek adet haline gelince, zenginleştiler ve servet sahibi oldular. Bunlar görkemli gulâm ve cariyeler aldılar ve onlarla aşk oyunu oynadılar, onların vasıflarında şiirler söylediler. Bu tarz şiirler hem Sâmâniler hem de daha sonraki dönemlerde yazılan şiirlerde, divanlarda ve tezkirelerde yer almıştır. Cariye ve gulâma yazılan şiirler, edebi metin malzemesi olarak Sâmânilere nisbetle Gazneliler döneminde kaside tegazzüllerinde daha çok yer buldu. Ayrıca şairler, kendi evlerinde cariyeleri barındırıp günlerini onlarla işrete vakfedip bu cariyelerle dostluk kurup içli dışlı oluyorlardı (Vezînpûr 1374: 73). Gazneliler döneminde ahlakî sapma, şairlerde de kendi meliklerinin yollarından yürüyerek yasaklanan çeşitli eylemlere bağlandılar ve şiirlerinde kendi kölelerine duydukları aşkları dile getirdiler. “Vasf-ı gulâmân” öyle şaşırtıcı bir boyuta ulaştı ki, şairler büyük sultanların övgüsü hakkında söyledikleri kaside başlangıcındaki tegazzüllerde, onlara duydukları ilgi ve arzuları açıklayıp dile getirdiler. Bu tegazzüllerde önce kendi cariye ve gulâmlarından arzu dolu beklenti ve isteklerini dile getirip daha sonra memduhun övgüsüne geçiyorlardı (Vezînpûr 1374: 73).

Türk gulâm ve cariyelere duyulan ilgi ve onlarla aşk oyununa girip âşık olma olgusu neticesinde “sanem-i Türk”, “şâhid-i Türk” de erken dönem Fars şiirinde kullanılmaya başladığından bir müddet sonra yani tedericen “Türk” kelimesi “maşûk” sıfatıyla kullanıldı (Vezînpûr 1374: 73; Yârşâtr 1334: 153). Başka bir ifade ile Fars şiirinde sevgili, mâşûk ve mahbûb, “Türk” kelimesiyle/mazmunuyla karşılandı.

ترک من چون زلف بگشاید جهان مشگین کند

هر که بویش بشنود گوید که آن مشک این کند

"Benim güzelim saçını çözünce, dünya misk gibi kokar. Bu kokuyu duyan herkes miskin kaynağı budur der" (Mu'izzî 1362: 129).

چو ترک من هوس مجلس شراب کند

هزار عاشق دل خسته را کباب کند

"Benim güzelim şarap meclisine (gelmeye) heveslenince, binlerce yorgun gönüllü âşığı yakar" (Hilâlî-yi Çağatâyî 1375: 90).

Bu gulâm ve cariyeler, Türk ırkına ait bütün özellikleri üzerlerinde barındırıyorlardı. Yani "dehân-kûçek/küçük ağızlı", "endâm-mevzûn/hoş görünümlü", Çâlâkî/çabuk, kıvrak", "kemer-bârîk/ ince belli"dir. Ayrıca onlar, "hışm-âgîn/öfke dolu", "yağmâ/talan, çapul", "gâret-gerî/yağmacı" olarak vasediliyordu. Çehre/yüz yönünden de Moğol ve Çin minyatürlerindeki erkek ve kadınlara teşbih ediliyordu (Şemîsâ 1370: 43-44).

Erken ve sonraki dönem Fars şiirinde özellikle de gazelerde "kenîzân" ve "gulâmân" bolca yer almıştır. Fakat şiirlerde, "zîbâ-rûy/güzel yüzlü" olarak, "vasf-ı gulâm/erkek köle övgüsü" ya da eski şairlerin söylemlerine göre "peserân/erkek çocuklar" veya "kûdekân/küçükler, genç çocuklar" daha çok yer almıştır. Bu erkek köleler, mecliste sâkîlik görevini üslendiklerinde meclis ehlini mest ediyorlar ve "handân-leb/gülen dudaklı" görüntüleriyle "arbede-cûyî/kavgacı"lığın temelini atıyorlardı. Dolayısıyla tegazzüllerde konu olan bu ma'sûk "Türk" idi (Şemîsâ 1370: 43):

فرخی هندی غلامی از قهستانی بخواست

سی غلام ترک دادش خوش لقا و خوش خرام

"Ferruhî, Kuhistani'den Hindli bir köle istedi. Ona, güzel yüzlü ve düzgün yürüyen otuz Türk gulâmı verdi" (Sûzenî-yi Semerkandî 1338: 266; Kartal 2016: 171).

Savaşta gösterdikleri kahramanlık yönüyle Arap şiirinde yer alan Türk askerleri, aynı özellikleriyle Fars şiirinde de yer aldılar. Gazneliler dönemi kaside tegazzüllerinde boy gösteren bu askerler, şiirde yeni bir sevgili imajının oluşmasına zemin hazırladılar. Savaşta kullandıkları ok, yay ve kılıç ve diğer savaş aletleriyle, "kemân-dâr/okçu", "tîr-endâz/ok atan", "sileh-şûr/silahlı asker", "ceng-âver/savaşçı" olarak öne çıkan Türk asker-

leri, “hûn-hâr/kan döken”, sitemger/zalim”, “cefâ-pîşe/cefâyı meslek eden”, “gâret-ger/yağmacı”, “ahd-şiken/ahdini bozan”, “arbede-cûy/kavga arayan” olarak tegazzüllerde yer aldılar. Tedricen bu özellikler şiirde yerleşti ve âşıkâne şiirlerde zülûfler “kemend”e, kaşlar “kemân”a, gamze “tîr”e, bakışlar “nâvek ve peykân”a, kirpikler “hançer”e teşbih edildi (Şemîsâ 1370: 44; Yârşâtır 1334: 153; Kedkenî 1370: 305-307). Aşağıdaki beyitler, bu duygular için bir örnektir:

هر دل که دید چشمت آورد در کمندش
ترکی چنین دلاور در لشکر که باشد

“*Senin gözlerini gören her gönül, onun saçına bağlandı. Böyle cesur bir güzel kimin ordusunda bulunur*” (Selmân-ı Sâvecî 1389: 313).

به تنگ چشمی آن ترک لشکری نازم
که حمله بر من درویش یک قبا آورد

“*O çekik gözlü asker güzeliyle övünüyorum. Zira üzerinde (sadece) bir abası (bulunan) benim gibi yoksula saldırdı*” (Hâfız-ı Şîrâzî 1387: 147)

Gazne dönemi şairlerinden Ferruhî'nin (ö. 1037) tegazzüllerinde savaşçı Türk askerlerinin özellikleri bolca görülür. Bu tegazzüllerde maşûk çoğunlukla genç bir “asker” dir. Ferruhî, bu askeri “ordunun güneşi” (Ferruhî-yi Sistânî 1349: 353), “ordunun mumu ve ışığı” (Ferruhî-yi Sistânî 1349: 357), “orduları dağıtan güzel” (Ferruhî-yi Sistânî 1349: 380) vasıflarıyla övmüş, onun için “Benim sevgilim kemân-keş, yay çekendir ve iki çeşit oka sahiptir. Barış esnasında gönlümü kirpiğe benzeyen okuyla, savaş zamanında da düşmanların gönlünü okuyla yaralar” (Ferruhî-yi Sistânî 1349: 212) demiştir. Bazen onu “kılıç sahibi olan aya veya zırh giyen bir serviye” (Ferruhî-yi Sistânî 1349: 269) benzetmiş, siyah olan zül-fünü de zırhın halkaları gibi “düğümlü” (Ferruhî-yi Sistânî 1349: 342) görmüştür.

Mu'izzî, aşağıdaki beyitte bir taraftan askerlerin güzellik yönünden güneşe benzediğini söylerken, diğer taraftan da onların Türk soylu olduğunu da dile getirmiş, “Türk-asker-güzel” arasındaki bağlantıyı da göstermiştir:

این شوخ سواران که دل خلق ستانند
گوی ز که زادند و بخوبی و بکه مانند

تُرکند باصل اندرو شک نیست ولکین

از خوبی و زیبایی خورشید زمانند

"Halkın gönlünü alan bu güzel askerler; kimden doğdular ve güzellikte kime benzerler (diye) söylersin. Soy olarak Türktürler, onda şüphe yoktur ama iyilik ve güzellik yönüyle zamanın güneşidirler" (Mu'izzî 1362: 178).

İran Edebiyatı üzerinde çalışanlar, yukarıdaki söylemler ve buna benzer diğer ifadelerde Sâmâniler, Gazneliler ve Selçuklular döneminde yazılan tegazzül ve gazellerde görülen maşûğun cinsiyetini, "معشوق مرد است" (Yârşâtır 1334: 153) "erkek" olarak görmüşlerdir. Öyle ki Sîrûs Şemîsâ, Samânî ve Gazneliler döneminde yazılan tegazzüllerde yer alan maşûğun sıfatlarını "hakikî/gerçek" kabul etmiş ve adı geçen zamanlarda yazılan şiirleri de "realist" olarak görmüştür (Şemîsâ 1370: 44).

Erken dönem Fars şiirlerinde gözden kaçırılmaması gereken bir nokta da maşûğun "temellük" olması yani şaire veya sahibine ait olup onun mülkü konumunda bulunmasıdır. Bunlar sahiblerinin nazını çekiyorlar, ona katlanıyordu. Maşûk, görev olarak kendisini, sahibine/âşığına hizmet etmek ve onun ihtiyaçlarını karşılamakla mükellef görüyordu. Bu tegazzüllerde âşıkta "yakınma" ve maşukta "nâz" söz konusu değildi. Âşık, istediği zaman maşûğuna ulaşır, onu öper, kucığına alır, istemezse onu yarıdan kovar, kendisine yeni başka bir sevgili de bulabilir. Hatta ona/maşûğa eziyet ederek, onu azarlamış da olabilir. Âşığın maşûk üzerinde tam bir egemenliği vardı. Asla kendini küçültmezdi. Dolayısıyla bu tür şiirlerde yani kaside tegazzüllerinde işlenen aşktaki maşûk, "basit" ve "adî"dir. Bu durumda da maşûk, toplumun içinde var olan bir "kişi" hüviyetindedir ve konum olarak ona her zaman ulaşmak da mümkündür. Bunun içinde bu şiirlerde; kavuşma, mutluluk, sevinç ve benzeri unsurlar söz konusu değildir (Şemîsâ 1370: 44-51). Aşağıdaki beyitler, bu tarz duyguları yansıtır:

هر زمان تازه یکی دوست در آید ز درم

هم سبک روح به فضل و هم سبک روی به جاه

دل ایشان را ناچار نگه باید داشت
گویم امروز نباید که شود عیش تباه

رود می گیرم و می گویم هان تا فردا
شغل فردا بین چون بیش بود سیصد راه

“Kapımdan her zaman yeni bir sevgili (içeri) girer. Hem fazilet yönüyle seviyesiz hem de derece bakımından adî. Çaresiz onların gönlünü hoşnut etmek gerekir. Bugün eğlenceyi berbat etmeyelim derim. Rûdu (elime) alıyorum ve ertesi güne kadar çalışıyorum. Yarımın işine bakarsan üç yüz yoldan fazla (iş) vardır” (Ferruhî-yi Sistânî 1349: 359).

آشتی کردم با دوست پس از جنگ دراز
هم بدان شرط که با من نکند دیگر ناز

زانچه کرده ست پشیمان شد و عذر همه خواست
عذر پذیرفتم و دل در کف او دادم باز

“Sevgili ile uzun bir mücadeleden sonra, artık benimle nazlanmamak şartıyla barıştım. Yaptığımdan dolayı pişman oldu, özür diledi. Özrünü kabul ettim ve gönlü eline yeniden verdim” (Ferruhî-yi Sistânî 1349: 203).

SONUÇ

Edebî metinlerde Türk kelimesi, önce Arap edebiyatında yer aldı. Bu yer alışı Câhız'ın tanıtıcı bilgileri, şairlerin de dikkatini çekti. Şairler, Türklerin kahramanlık ve yiğitlik yönlerini şiirlerine aktardılar. Bu olumlu aktarmanın yanında olumsuz sunumlar da şiir ve diğer edebî kitaplarda yer aldı. Türk kelimesi, Arap edebiyatında yer aldığı şekilde Fars edebiyatına da aktarıldı. Bu kelime, başlangıçta bir ırkın adı olarak şiirde yer aldı. Daha sonra da yerini güzel/sevgili anlamında kullanılan bir kavrama bıraktı ve Fars şiirinde hep bu anlam içerisinde ele alındı. Böylece

sevgilinin güzelliği başta olmak üzere hem güzellik unsurları hem de sevgilinin klasikleşen cefacı, eziyet verici, kan dökücü, fitne çıkarıcı gibi yönleri, Türk kelimesi üzerinden ifade edildi.

KAYNAKÇA

- Akün, Ömer Faruk (2013), *Divan Edebiyatı*, İsam Yayınları, İstanbul.
- Armutlu, Sadık (2017), "Klasik Arap, Fars ve Türk Şiirinde Sevgili Proto Tipleri", *Doğu Esintileri*, Sayı 7, 2017/2, Erzurum.
- Atalay, Mehmet (2014), *İran Edebiyat Tarihi Başlangıçtan Gaznelilere Kadar*, Demavend Yayınları, İstanbul.
- Baharazî, Ebû'l-Hasen, *Dumyetu'l-Kasr ve Usretu Ehli'l-Asr* (neş. Sâmî Mekki el-Anî, Kuveyt.
- Bakırcı, Selami (1997), IV. Abbasi Döneminde Edebi Çevre, Atatürk Üniversitesi SBE, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Erzurum.
- Bârûdî, Mahmûd Sâmî Paşa (1404), *Muhtâratu'l-Bârûdî*, Mekke.
- Burhân, Muhammed b. Hüseyin (1393), *Burhân-ı Kâtî'* (neş. Muhammed Mu'în), *İntişârât-ı Emîr Kebîr*, Tahran.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr (1991), *Resâ'ilu'l-Câhız* (neş. A. Muhammed Hârûn), Kahire.
- Cevherî, İsmâ'îl b. Hammâd (2007), *Mu'cemu's-Sıhah*, Beyrut.
- Cüzcânî, Osmân b. Sirâciddîn (1984), *Tabakât-i Nâsirî* (ter. Abdulhay Habîbî), *Dünyâ-yı Kitâb*, Tahran.
- Demirel, Hamide (1977), "İran Edebiyatında İlk Şiir Söyleyenler", *Ankara Üniversitesi DTCF Doğu Dilleri Dergisi*, Sayı II/3, Ankara.
- Ebiverdî (trs.), *Dîvân* (neş. Alî Muhammed el-Becâvî), *Dâru'l-İhyâu'l-Kutubi'l-Arabiyye*, Beyrut.
- Edîb Sâbir-i Tirmizî (1343), *Divân* (neş. Muhammed Alî Nâsîh), *İntişârât-ı İlmî*, Tahran.
- Enverî (1372), *Dîvân* (neş. Muderris-i Redavî), *İntişârât-ı İlmîyye*, Tahran.
- Enverî, Hasen (1312), *Ferheng-i Kinâyât-Suhen*, *İntişârât-ı Suhen*, Tahran.
- Ferâhidî, Halîl b. Ahmed (2004), *Kitâbu'l-Ayn*, Beyrut.
- Ferrûh, Ömer (1981), *Târîhu'l-Edebi'l-Arâbî*, Beyrut.

- Ferruhî-yi Sistânî (1349), Dîvân (neş. Muhammed-i Debîrsiyâkî), İntişârât-ı Zevvâr, Tahran.
- Firdevsî (2009), Şehnâme (ter. Necati Lugal), Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Gıyâsu'd-Dîn Muhammed, Celâlu'd-Dîn b. Şerefu'd-Dîn Râmpûrî (1363), Gıyâsu'l-Luğât (neş. Mansûr Servet), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran.
- Hâcû-yı Kirmânî (trs.), Dîvân-ı Eş'âr (neş. Ahmed Suheylî Hânsârî), Çâphâne-i Heyderî, Tahran.
- Hâfız-ı Şîrâzî (1387), Dîvân (neş. M. Kazvînî-K. Ganî), İntişârât-ı Mürekkeb-i Sefîd, Tahran.
- Hâkânî-yi Şîrvânî (1375), Dîvân (neş. Cihângîr-i Mansûr), İntişârât-ı Nigâh, Tahran.
- Hilâlî-yi Çağatayî (1375), Divân (neş. Sa'îd-i Nefîsî), İntişârât-ı Senâmî, Tahran.
- Huncan, Ömer Soner (2005), "Orta Asya'da X-XIII. Yüzyıllarda Türk Adı Üzerine Kayıtlar", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 2, Haziran 2005, Ankara.
- İbn Dureyt (2005), Cemheretu'l-Luga, Beyrut.
- İbn Hallikân, Şemsu'd-Dîn Ebû'l-Abbâs (1968), Vefeyâtu'l-ayân (neş. İhsân Abbâs), Beyrut.
- İbn Havkal (1345), Sûretu'l-Arz (neş. Ca'fer Şî'âr), İntişârât-ı Bunyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahran.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâ'îl (1966), el-Bidâye ve'n-Nihâye, Beyrut.
- İbn Manzûr (trs.), Lisânu'l-Arab, Beyrut.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebû'l-Hasen (1966), el-Kâmil fî't-Târîh, Beyrut.
- Karaismailoğlu, Adnan (2002), "İslâmiyet Sonrasında İlk Farsça Şiirlerde Türkler", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul.
- Kartal, Ahmet (2016), Türk-Fars Edebi İlişkileri, Hakikate Düşen Gölge, Doğu Kütübanesi, İstanbul.
- Kedkenî, Rızâ Şeff'î (1370), Suver-i Hayâl der Şî'r-i Farsî, İntişârât-ı Âgâh, Tahran.
- Kemâl-i Hocendî (1337), Dîvân (neş. Azîz Devletâbâdî), Tahran.

- Keykâvus, Emîr Unsuru'l-Me'âlî (1342), Kâbüsnâme (neş Sa'îd-i Nefîsî), Kitâbfurûşî-yi Furûğî), Tahran.
- Kisâyi-i Mervezî (1368), Gozîde-yi Eş'âr-ı Kisâyi-i Mervezî (neş Ca'fer Şi'âr), Tahran.
- Kowalski, Tadeusz (1983), "Şehnâme'de Türkler" (ter. Harun Güngör), Kayseri İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 1, Yıl 1, Kayseri.
- Mansûr Servet (1379), Ferheng-i Kinâyât, İntişârât-ı Suhen, Tahran.
- Menûçîhrî-yi Dâmgânî (1385), Divân (neş. Muhammed-i Debîrsiyâkî), İntişârât-ı Zevvâr.
- Molh, Jules (1388), Şâhnâme-yi Firdovsî, İntişârât-ı Tahrân, Tahran.
- Mudebbirî, Mahmûd (1370), Şerh-i Ahvâl ve Eş'âr-ı Şâ'irân-ı Bîdîvân, Tahran.
- Muhammed Pâdşâh (1335), Ferheng-i Câmi'-i Fârsî (neş. Muhammed-i Debîrsiyâkî), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran.
- Mu'izzî (1362), Kulliyât-ı Emîr Mu'izzî (neş. Nâsır-ı heyirî), İntişârât-ı Merzbân, Tahran.
- Nâsır-ı Hüsrev (1368), Dîvân (neş. Müçtebâ Mînuvî-Mehdî-yi Muhakkık), İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân, Tahran.
- Nefîsî, Alî Ekber (1355), Ferhebg-i Nefîsî (neş. Muhammed Alî-yi Terrakkî), Kitâbfurûşî-yi Hayyâm), Tahran.
- Nu'mânî, Şiblî (1336), Şi'ru'l-Acem (ter. Muhammed Takî Fahr-ı Dâ'î-yi Gilânî, Dünyâ-yı Kitâb, Tahran.
- Râdûyânî, Muhammed b. Ömer (1949), Kitâb Tercumân Al-Balâga (neş. Ahmet Ateş), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Reşîdî, Abdu'r-Reşîd Abdu'l-Gafûr el-Huseynî (trs.), Ferheng-i Reşîdî (neş. Muhammed-i Abbâsî), İntişârât-ı Kitâbfurûşî-yi Bârânî, Tahran.
- Rûdekî-yi Semerkandî (1388), Dîvân (neş. Sa'îd-i Nefîsî-Y. Braginsky), Tahran.
- Safâ, Zebihullah (1351), Târîh-i Edebiyât der İrân, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr Muhammed b. İsmâ'îl (1403), Yetîmetu'd-Dehr (neş. Mufîd Muhammed), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Kahire.

Selmân-ı Sâvecî (1389), Dîvân (neş. Abbas Alî Vefâyî), İntişârât-ı Suhen, Tahran.

Subkî (trs.), Tabakâtu'ş-Şâfi'yyeti'l-Kubrâ (tah. Mahmûd M. et-Tenâhî-Abdulfettah M. el-Huluv), Beyrut.

Sûzenî (1388), Dîvân (neş. Nâsıruddîn Şâh Huseynî), Tahran.

Şemîsâ, Sîrûs (1370), Seyr-i Gazel der Şi'r-i Farsî, İntişârât-ı Nuvîd, Şîrâz.

Şemîsâ, Sîrûs (1387), Ferheng-i İşârât-ı Edebiyât-ı Farsî, İntişârât-ı Mîtrâ, Tahran.

Veziñpûr, Nâdir (1374), Medh Dâğ-ı Neng Ber Simâ-yı Edeb-i Fârsî, İntişârât-ı Mu'în, Tahran.

Yalkaya, Şerefeddin (1936), "Türklere Dair Şiirler", Türkiyat Mecmuası, c. V, İstanbul.

Yârşâtr, İhsân (1334), Şi'r-i Farsî der Ahd-i Şâhrûh, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân. Tahran.

Zamahşerî, Mahmûd b. Ömer Cârullah (1429), Dîvân (neş. Fâtıma Yûsuf el-Haymî), Dâr Sâdır, Beyrut.

Zebîdî, Muhammed Murtaza (1306), Tâcu'l-Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs, Kahire